

„Csakazértis a nehezebbik utat választottam”

Patat Bence beszélgetése Robert Svoboda cseh műfordítóval

Robert Svoboda 1956-ban született, és a magyar irodalom jelenlegi cseh fordítói közül a legkiemelkedőbb mind a fordított művek számát, mind a műfordítások minőségét tekintve. Többször is részesült rangos műfordítói elismerésekben. Húsz éve szinte kizárólag műfordítással foglalkozik, emellett rendszeresen vezet cseh műfordítói szemináriumokat. Lenyűgöző szinten és választékossággal használja a magyar nyelvet.

✔ **Tudjuk le a kötelező kérdést: mikor és miért kezdted el a magyar nyelvvel foglalkozni? És mi vitt rá, hogy a műfordítás iránt érdeklődj? Az irodalom vagy a nyelv felől, esetleg más irányból érkezted a műfordítás világába? Mikor, melyik múnél kapott el a gépszíj, ha szabad így fogalmazni?**

✔ Szinte amióta ráeszméltem a világra, érdekelt a műfordítás, bár lehet, hogy eleinte ezt a tevékenységet, jobban mondva létformát, magamban nem így neveztem el... Nem volt menekvés, hiszen filológuscsaládban nőttem fel. A nyelvek birodalmában. Nagypám klasszika-filológusként és filozófusként egyetem tanár lett a prágai Károly Egyetemen. Apám ugyanezen az egyetemen létrehozta az önálló portugalisztika szakot. Anyám francia–spanyol–olasz szakos volt, de jó néhány más nyelven is tudott, fordított és tolmácsolt, idegen nyelvről idegen nyelvre is... Így aztán nekem elég korán teljesen természetes volt, hogy a világ különböző nyelveken kommunikál, láttam és tudtam, hogy a szüleim olykor együtt is fordítanak, amíg el nem váltak, ráadásul egy-két dél-amerikai szerző neve jó korán bevésődött az agyamba, néhány idegen nyelvű könyvcímét is ismertem, persze anélkül, hogy tudtam volna, mit jelentenek. Úgyhogy korán megszoktam: léteznek szövegek, amelyek számomra – egyelőre – érthetetlenek, de azért vannak a fordítók meg a nyelvészek, a nyelvtanárok és szótárírók, hogy rendet vágjanak ebben a dzsungelben. Apám hozott nekem egyszer egy brazil tanulmány-, illetve előadókörútról egy portugál nyelvű betűjátékot. Különböző szavakat lehetett kirakni, és egyből rájöttem, hogy ugyanebből a betűkészletből cseh szavak is összeállíthatók. A speciális cseh írásjeleket oda lehetett gondolni vagy ceruzával oda írni, azaz én ezt a játékot tulajdonképpen – betűszinten – átültettem saját anyanyelvemre. Így történt, hogy azóta sem tanultam meg portugálul, viszont szeretek különböző szavakkal és nyelvekkel, nyelvi jelenségekkel játszani.

A magyar nyelv iránti érdeklődésemről, ha jól belegondolok, tulajdonképpen a Vasfüggöny tehet! Számos országba nem lehetett utazni, de például Magyarországra, lévén a szocialista tábor tagja, igen. Így aztán 1973-ban – többéynyí szigorúan belföldi nyaralást követően – megint külföldön vakációztunk a családdal... Bámultam az ismeretlen jelentésű feliratokat, cégéreket, utcaneveket, tiltásokat és utasításokat. Valamit mondani akartak nekem, de az üzenetük nem jutott el az agyamig. Izgalmas volt. Akkor persze még nem sejtettem, hogy lesz erőm, energiám, elegendő motivációm (keresd a nőt!) a magyartanuláshoz, azt hittem, hogy

ezt a nyelvet soha nem fogom (meg)tanulni, de végül másképp alakult. Addig-addig, hogy manapság Budapesten élek. Nagyon fordult velem a világ.

Az egyetemen nagyon érdekelt a nyelvészet, ezzel akkoriban különcnek számítottam, hiszen csupa ifjú irodalmár vett körül. A normatív nyelvten, ha jól emlékszem, őszinte közutálatnak örvendett, de én mindig minden nyelvben kerestem a titkot, az apró fogaskerekeket, a belső viszonyokat, amelyektől működik. Két prágai magyar szakos évemmel a hátam mögött jöttem át Budapestre, ahol már egyetemistaként elég sokat fordítottam, tolmácsoltam, ebből származott az ösztöndíjat kiegészítő keresetem. Ezek persze döntően nem műfordítások voltak, de nagyon változatos megbízásokat kaptam különböző megrendelőktől, és volt, ami már egészen közel állt a műfordításhoz vagy tán egészen annak minősült. Ilyenek voltak például a Prágai Tavasz zenei fesztiválra Kurtág György által megzenésített József Attila- és Radnóti-versek. Később újságíróként és rádiós szerkesztőként számos „művészi igényű” szöveg került a kezembe, cseh szerzők rövidebb írásait fordítottam magyarra, magyar írókat, költőket pedig csehre. Versekből eleinte csak nevesebb költők számára készítettem nyersfordításokat, de egy idő után saját műfordításokkal is érvényesültem. Valahogy belejöttem, nem emlékszem olyan pillanatra, amikor elkapott az a közmondásos gépszíj, inkább úgy éreztem, ideje váltani. Meguntam az újságírói munka mókuskerekét, így áthajóztam a műfordítás némileg mélyebb, nyugodtabb vizeire.

▀ **Rengeteg műfajban kipróbálhattad magad, fordítottál esszét, színdarabot, forgatókönyvet, verset, regényt – van-e, ami különösen közel áll a szívedhez?**

▣ Számos kollégámtól eltérően én szeretek verset fordítani, sőt, még meglepőbbet mondok: szeretem a klasszikus kötött versformákat, metrumokat. Gimnáziumban tanultunk latint, egy darabig ógörögöt is, középiskolás fokon fordítottunk ókori költőket, tehát nem volt kötelező versbe szedni a fordítást, de én csakazértis a nehezebbik utat választottam. Legálisan, a tanártól kapott feladatot teljesítve szórakoztam: imádtam és azóta is imádom azt a feladványt, hogy bele kell férni egy előre meghatározott formai keretbe. Mert olyan ez, mint egy rejtvény, mint egy nyelvi játék, aminek az a tétje, hogy megszólalnak-e azok a bizonyos verssorok cseh nyelven, ráadásul adekvát, hiteles és élvezhető módon. De lehet, hogy a „hihető” jelzőt kellene az első helyre tennem. Mert arra mindig ügyelek, hogy a szerző a fordításomban is természetesen, a hozzá illő hangon szólaljon meg, ha lehet, tekintetbe veszem a korát, életkörülményeit, társadalmi helyzetét, szóval mintha tényleg az eredeti költő maga írta volna a verset, csak éppen más nyelven.

▀ **Mely fordításodra/fordításaidra vagy a legbüszkébb vagy különösen büszke?**

A Magnesia Litera- és a Josef Jungmann-díjjal jutalmazott Esterházy-fordítás nyilván ide tartozik.

▣ A *Harmonia caelestis*re különösen büszke vagyok, ebben igazad van. Ez volt az első igazi nagy falat a fordítói pályámon, de azonnal megállapítottam, hogy Esterházy Péter nekem nagyon fekszik; mondhatnám „Je suis Esterházy!”, mintha a fordítást is ő maga írta volna bennem, meglehetősen különös érzés volt. Köztudott, hogy Esterházy Péter szeretett, úgymond, „gonoszkodni” a leendő fordítóival, különböző akadályokat állított eléjük, pimaszkodott velük, úgyszólván – anélkül, hogy tudott volna róla – egyfajta játékot játszottunk: Péter feladta a leckét, tesztelt és kószolgatott, én meg szemrebbenés nélkül vettem a lapot, igyekeztem mindent megoldani, olykor még párbeszédbe is bocsátkoztam vele a könyv lapjaiban... Nesze neked, Esterházy, velem nem szúrsz ki! A végeredmény, úgy látszik, nem volt rossz, a Magnesia Litera-díjjal mindig az előző év legjobb cseh könyvfordítását jutalmazza a zsűri. Ez jelenleg a legnagyobb cseh irodalmi díj, számos ka-

tegoriában ítélik oda, a műfordítás csak a díjazott kategóriák egyike – viszont mindig nagy a felhajtás körülötte: tévéműsor, beszélgetés a díjazottakkal, újságcikkek. Rólam akkoriban azt írták, hogy „legyőztem”, sőt „kiütöttem”, „földre tepertem” Esterházy könyvét, mintha valami ökölharcba bocsátkoztam volna vele. De ezek természetesen zsurnalisztikai túlzások, a könyvet, amit fordítok, soha nem tekintem legyőzendő ellenfélnek, ellenkezőleg, abszolút barátságosan viszonyulok hozzá. Meg akarom szólaltatni, meg akarom fejteni, hozzá akarok férni a lelkéhez. Olyan ez, mint egy erdei séta, nem azért lépek be az erdőbe, hogy törjek-zúzzak, hanem csendesesen, óvatosan járok, hogy minél többet lássak, hogy az erdőlakók ne ijedjenek meg, ne bújjanak el. Igyekszem beolvadni a környezetbe és feltárni a titkokat.

Az említett díjakat 2014-ben adományozták nekem. A Jungmann-díj kifejezetten szakmai elismerés: a cseh műfordító-szövetség ítéli oda, és – szemben a Magnesia Literával – egy műfordító csak egyszer kaphatja meg életében. Komoly presztízse is van a szakmai berkekben, hiszen olyanok adják, akik maguk is fordítanak, így aztán tökéletesen meg tudják ítélni egy-egy műfordítás értékét, a befektetett munka mennyiségét-minőségét.

A *Harmonia caelestis* után természetesen a *Javított kiadást* is lefordítottam, hiszen a kettő együtt érvényes és teljes, végül pedig Péter utolsó könyvét, a *Hasnyálmirigynaplót*. Egyébként azt hittem, hogy megúszom ezt a fordítást, mert nagyon nyomasztóan hatott rám a szerző halála, így én magam nem jelentkeztem érte, de megtaláltak vele. Akkor viszont azt mondtam, hogy ez nyilván valami jel, ez a könyv le akarja magát velem fordíttatni, így azonnal elvállaltam. Nem bántam meg, kár lett volna megúsznom. Nagy élménytől fosztottam volna meg magam.

Másik kedvencem Spiró György, tőle is három könyvet fordítottam eddig (*Féleségverseny*, *Kőbéka*, *Diabolina*), félelmetes váteszi képességei vannak... Borbély Szilárdtól lefordítottam a *Nincstelenekeket*, ez is nagyon jól sikerült munka, sajátos nyelvi megoldásokkal, egyedi ritmussal, dallammal, már ha szabad – a szerző mellett – önmagamat is dicsérem. Továbbá számos költő művein is nagy örömmel dolgoztam: Izsó Zita, Gyukics Gábor, Sirokai Mátyás, Varró Dániel, Vörös István... de a lista korántsem teljes. Elnézést kérek mindenkitől, akit nem neveztem meg, végtelenségig lehetne sorolni a neveket, Péterfy Gergelytől, teszem azt, Dunajcsik Mátyásig, mert minden könyv külön kaland, külön izgalom, minden fordításon teljes odaadással dolgozom, egyszerűen teljesen beszippant, körülvesz és komoly hatással van rám, mint az imént említett erdő.

► **Van-e egyéni munkamódszered? Hogyan állsz neki egy új szövegnek, mit/kit használsz segítségül? Kommunikálsz-e a szerzőkkel, akik műveit fordítod?**

✔ Nem is tudom. Lehet, hogy nincs is módszerem? Talán van, csak nem tér el más fordítókétől. Sok évvel ezelőtt voltam egy transzlatológiai konferencián, ahol az egyik előadó felsorolta, minek kell a fordítás megkezdése előtt az íróasztalon vagy az ember keze ügyében lennie. És pontosan hol, az asztal melyik sarkában. Nem hiszem, hogy ezzel túl sokra mennénk, hiszen mindenki maga el tudja dönteni, hány centire legyen tőle a szótár, vagy melyik kezével nyúl a kávéscsészéhez. Van, aki ceruzával fordít papírra, piszkozatot ír, amit utólag átgépel(tet). Ez nekem nem menne, utálom kétszer ugyanazt a szöveget leírni. Mindenesetre van egy alapelvem: olyan szerzőt vagy művet, akitől vagy amitől berzenkednék, soha nem vállalok el. Csak olyat fordítok, amin nyugodtan tudok dolgozni. Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy munka közben például nem hallgathatok zenét. Össze kell olvadnom a könyvvel, és csakis a szöveg ritmusa, szívverése számít.

A szerzőkkel való kommunikálás többnyire udvariassági gesztus. Kicsit sarkosan fogalmazva: az a tapasztalatom, hogy amit én nem tudok, abban rendszerint ők sem tudnak segíteni, sőt, gyakran nem is emlékeznek rá, hogy olyat írtak, amit én firtatok, de egyébként sem a szerző a mérvadó, hanem a megjelent szövege. Abban nem(csak) az van, amit az író tudatosan beleírt, hanem mindaz, amit az olvasó talál benne. És tudvalévő, hogy a fordító az első számú olvasó, tehát értelmezi az olvasottakat, a megjelent fordítás az eredeti mű idegen nyelven közreadott ilyen-olyan értelmezése. Olyasmi ez, mint amikor egy karmester értelmezi az előadandó zeneművet, illetve egy színházi rendező saját szájíze, habitusa szerint olvassa a darabot; ahány rendezői személyiség, annyi *Hamlet*, annyi *Peer Gynt*, annyi *Liliom* vagy *Bánk bán* jelenik meg a színpadon.

Kezdetben kizárólag „holt költők” műveit fordítottam, akiket csak a kész művükön keresztül tudtam megközelíteni, úgyhogy minden kérdésemre csakis a fordítandó szövegben találhattam meg a választ, ezt szoktam meg. Egyébként persze a mai élő szerzőimmel jóban vagyok, olykor találkozunk, megiszunk egy-két sört, esetleg további terveket szövünk a cseh kiadóval.

► Sokat dolgoztál a rádióban is, ahol szintén hasznosíthatad a magyar nyelvtudásodat. Miben jelentett előnyt a műfordítói háttér a rádió belüli egyéb feladatoknál?

✓ Én a Magyar Rádióban dolgoztam, a Külföldi Adások Főosztályán, és döntően vegyes témájú cseh és szlovák nyelvű műsorokat készítettem megrendelésre, az akkori szokások szerinti rádióközi megállapodás alapján, de eléggé szabad kezet kaptam a főnökeimtől, úgyhogy egyik-másik adás tartalma kifejezetten irodalmi jellegű volt, olyan szerzőket mutathattam be a cseh hallgatóknak, akikről amúgy is szerettem volna fordítani (pl. Örkény Istvánt, Weöres Sándort, Karinthy Frigyeszt, Kassák Lajost), és akik kevésbé voltak ismertek, vagy valami miatt éppen aktuálissá váltak Csehszlovákiában vagy legalább Csehországban, és nem is kellett kiadót keresnem! Természetesen hamar híre ment, hogy házon belül fellelhető egy csehül tudó ember, így aztán számos más szerkesztőségnek is dolgoztam: magyarra fordítottam az utazó riporterek által Csehországban felvett anyagokat, interjúkat, szakértőként működtem közre, cseh és szlovák vendégeknek tolmácsoltam, például amikor Budapestre jött egy rendező cseh vagy szlovák hangjátékot rendezni. Sokszor magát a hangjátékot is én fordítottam, bár néha előre elkészített szöveggel jöttek, de mindenesetre végig jelen voltam a stúdióban, közvetítve a rendező és a színészek, a technikusok, a zenei munkatárs között. Elég szoros kapcsolatba kerültem az Irodalmi Osztállyal, illetve az Ifjúsággal. Mesejátékokat fordítottam, néhány esti mesét is, sőt néhány fordításom később CD-n is megjelent. A rádiós archívum mélyén egyebek mellett talán még fellelhető *A jól nevelt rabló*, Karel Čapek egyik meséje, amit én magam alkalmaztam rádióra, és éveken át rendszeresen leadták, mindig január 1-jén. A címszerepet a fiatal Rudolf Péter játszotta. Az Irodalmi Osztályon megismerkedtem és összebarátkoztam Sári László szerkesztő-dramaturggal, akinek később a *Lin-csi apát* könyveiből a két elsőt én fordítottam csehre, és mondhatom, ugyanolyan sikerük volt, mint annak idején a magyar eredetinek. Sőt, még ma is keresik, idéznek belőlük, pedig az első megjelenésük óta már vagy másfél évtized telt el.

► Egyre több műfordító él és dolgozik a hazáján kívül. Te hogyan követed az anyanyelved változásait?

✓ Bátran kijelenthetem, hogy szorgalmasan. A nyelv munkaeszköz, amit karban kell tartani. Annak idején a cseh irodalom magyar fordítói, ha valamit nem értettek vagy nem tudtak megfejtetni, rendszeresen hozzám fordultak, így naprakész-

nek kellett lennem. Én voltam a „telefonos segítség”, aki nem okozhatott csalódást. Manapság, az internet korában a hozzám hasonló hús-vér tanácsadók szerepe kissé háttérbe szorult, és a saját fordításaimhoz is könnyebben kutatok fel forrásokat, de rendszeresen megfordulok Csehországban, és amint valami szokatlan üti meg a fülemet, azonnal igyekszem a végére járni, rákérdezek, megpróbálok rájönni a változás okára, logikájára.

► **Vannak-e (szinte) minden cseh által ismert magyar irodalmi művek, akár régebbiek? Kik a nagy cseh fordítóelődeid? A rendszerváltás előtti időszakban talán aktívabbak volt az irodalmi kapcsolatok, mi a helyzet ma? Kik a legismertebb magyar szerzők Csehországban? Kitől és mit keresnek a kiadók, az olvasók?**

✔ Nemrégiben beszéltem egy cseh kiadóval, azt mondta, hogy mostanában a többség csak fantaszt akar olvasni. Egyelőre nem tudok világviszonylatban is kiemelkedő magyar szerzőről ebben a műfajban. Bizonyára többen ismerik Petőfi vagy Jókai Mór, illetve Molnár Ferenc nevét, bár kérdés, hogy olvastak-e tőlük valamit, a maiak közül viszonylagos népszerűsége tette szert Esterházy Péter és Krasznahorkai László, akik nemcsak Magyarországon ismertek, részben ilyen Spiró György is. A '70-es években hatalmas sikere volt Örkény István *Macskajáték* című darabjának, a Nemzeti Színházban játszották, és a rendszerváltás után is színpadra állították.

Magyar irodalmat már a 19. században is fordítottak csehre, példaként említhetném Jaroslav Vrchlický nevét, aki saját költészetén kívül műfordítóként is jeleskedett, és bár döntően a neolatin nyelvekben érezte magát otthonosan, szakavatott segítséggel bármely nyelvből tudott fordítani. A 20. század második felében Ladislav Hradskýval kezdeném a sort, számos klasszikus magyar próza fordítójával, aki több költővel (például Kamil Bednář-ral) közösen verseket is fordított. További jelentős nevek az előttem járó nemzedékből: Anna Rossová, Anna Valentová, Milan Navrátil és Rákos Péter.

A magyar Csehországban természetesen a kis nyelvek közé tartozik, így a fordítók gyakorlatilag valamennyien ismerik egymást. Előfordul, hogy az egyik könyvet X fordítja, Y kontrollszerkeszti, a következőnél meg szerepet cserélnek, hiszen kevés hungarológus van Csehországban, és nem is mindenki műfordító vagy kifejezetten irodalmár. A közelmúltban hunyt el Dana Gálová, szintén kiváló műfordító, idén januárban pedig a férje, Gál Jenő, a prágai Károly Egyetem tanára. Mindketten sokat tettek a magyar irodalom csehországi népszerűsítéséért. Lányuk, Adéla Gálová, aki jelenleg a budapesti Cseh Centrum igazgatója, szintén a magyar irodalmat fordítja. De a maiak közül ne feledkezzünk meg Simona Kolmanováról, Lucie Szymanowskáról, Pató Mártáról, aki idén kapta meg a Magnesia Literát (Szilasi László: *A harmadik híd* cseh fordításáért), Tomáš Vašutrl vagy Jiří Zemanról sem.

► **Kik adnak ki magyar irodalmat Csehországban? Megszállottak vagy a magyar irodalommal régóta foglalkozó, öreg rókák? Kikérik-e a műfordítók véleményét? Mit/kit/mely műfaj(oka)t lehet a legkönnyebben „eladni” a kiadóknak?**

✔ Tudomásom szerint nincs olyan kiadó, ami egyértelműen a magyar irodalomra szakosodna, abból nem is tudna megélni. Van, aki egy névre vadászik, illetve külföldön (német, angol fordításban) már sikeressé lett, díjazott művet keres, míg más a könyvismertető alapján dönt, vagy – ahogy a kérdésben is megfogalmaztad – hallgat a fordítóra, aki ajánlotta a könyvet. Ezek különböző műfajú művek, de tapasztalatom szerint eléggé kedvelik a történelmi témájú regényeket (amilyen például a *Kitömött barbár* és a *Török tükör*). A különböző gyermekirodalmi alkotások iránt is nő az érdeklődés, ami nekem külön szívügyem, szeretek jó, eredeti

tartalmú, különleges hangvételű gyerekkönyveket fordítani. Ilyenek például Tóth Krisztina, Elekes Dóra könyvei, Dunajcsik Mátyás *A Szemüveges Szirén* című meseregénye, illetve a Borbáth Péter – Remsei Dávid tandem műhelyéből származó *Sündör és Niru* történetek. Ez utóbbiak közül eddig csak az első jelent meg, de jövőre talán a második kötet cseh fordítása is napvilágot láthat.

➤ **Támogatja-e a cseh állam a műfordítókat bármilyen formában? Léteznek-e (állami vagy más) alkotói ösztöndíjak?**

✔ Hasonló támogatási grémiumok és formák léteznek, mint Magyarországon, bár megjegyzem, úgy tűnik, hogy épp a külföldi kiadók támogatására kitalált rendszer itt már vagy két éve gyakorlatilag nem működik, nem írják ki a korábban fél-évente megjelenő pályázatokat. Így aztán ki-ki a saját háza táján, Csehországban keresi a lehetőségeket, egy-egy ügyes kiadó olykor magánszponzort is tud szerezni. Pár éve az észak-csehországi Broumov városában hasonló alkotóház működik, mint amilyen a balatonfüredi Fordítóház. A cseh parlament nemrég megszavazta a könyvekre vonatkozó 0 százalékos áfát. Meglátjuk, hogy ez a viszonylag friss intézkedés milyen hatással lesz a könyvpiacra.

➤ **Aktívan részt veszel az utánpótlás nevelésében. Hogyan látod a jövőjüket, a lehetőségeiket? Van-e együttműködés a magyarból dolgozó műfordítók között?**

✔ Az utánpótlás mostanában kissé apad, bár azért biztató jelek is vannak. Az a gond, hogy csak műfordításból jelenleg nem lehet megélni, a műfordítók többsége vagy tanít, vagy másmilyen főállása van. Kiadói dolgozó, esetleg nyugdíjas. A csehországi jogvédők, a műfordító szervezetek, illetve a Műfordítói Egyesületek Európai Tanácsa (CEATL) megpróbálják elérni, hogy a műfordítói szakmát ne veszélyeztessék az előnytelen kiadói szerződések, az alacsony honoráriumok, az emberek ne legyenek kiszolgáltatva a mesterséges intelligencia térhódításának... A játszma még nem ért véget, sőt, igazából most kezdődött el, így senkitől sem lehet rossz néven venni, ha hátat fordít ennek a szép és nemes, izgalmas, sok dicséretes eredményt hozó, de rosszul honorált szakmának.

➤ **Min dolgozol most, és mi az, amit nagyon szeretnél lefordítani?**

✔ Most éppen Kácsor Zsolt egyik regényét, a *Cigány Mózes*t fordítom. Tervezett megjelenése 2025. Aztán meglátjuk, mi fog még felmerülni. Konkrét vágyaim nincsenek a műfordítás terén, igyekszem lecsapni a legérdekesebbre abból, amit az adott év kínál, de aztán mindig jön valami, ami még annál is érdekesebb, eredetibb, figyelemre méltóbb. Nehéz előre megjósolnom.

➤ **Búcsúzóul kérek szépen három szót, amit nem lehet (egyszerűen) csehre lefordítani.**

✔ Gyurcsányozni, orbánozni, magyarpéterezni. A cseh nyelv nem tud ennyire könnyedén bármely főnévből igét képezni; a technikája vagy nyelvtani lehetősége elvileg megvan hozzá, de a végeredmény csak bizonyos esetekben nem hangzik teljesen hülyén. Így aztán jobb körülírni az ilyesmit. Ráadásul a fentiek a magyar politikát nem ismerők számára nem jelentenek semmit, jó méretes lábjegyzet nélkül nincs az olvasónak kapaszkodója...